

Dr. Bányai Orsolya¹
Fenntartható fejlődés?

1. Bevezetés

Mindenekelőtt szeretném rögzíteni, hogy annak ellenére, hogy jogászként a környezetvédelem és energiapolitika kapcsolatrendszerével foglalkozom, ez a munkám alapvetően nem jogi jellegű. Célja csupán az, hogy egy áttekintést nyújtson a környezeti problémák kezelésének megközelítési lehetőségeiről. Ennek megfelelően foglalkozom a fenntartható fejlődés környezeti etikai megalapozásával és a fenntartható fejlődés értelmezési szintjeinek bemutatásával. Ezt követően – a kérdés aktualitása révén –, az így kapott értelmezési lehetőségeket röviden, összevetem a Lisszaboni Szerződésben megjelent fenntartható fejlődésre vonatkozó meghatározással, annak érdekében, hogy megállapítsam, hogy az Európai Unió hol tart a környezeti szempontok integrálásában és milyen irányba kellene továbbhaladnia.

2. A túllövés

Munkám kiindulópontja az a feltételezés, hogy az emberiség a túllövés állapotában van. A túllövés kifejezést eredetileg Wackernagel és munkatársai alkalmazták, amikor kiszámolták az emberiség ökológiai lábnyomát és összehasonlították bolygónk „eltartó képességével”. Definíciójuk szerint az ökológiai lábnyom az a földterület, amely biztosítja a világgözösség ellátásához szükséges forrásokat és abszorbeálja a kibocsátott szennyező anyagokat. A hozzáférhető földterülettel összehasonlítva arra a következtetésre jutottak, hogy az emberi forráshasználat már közel 20 százalékkal meghaladja a Föld eltartó képességét. E mérés mód szerint az emberiség utoljára az 1980-as években élt fenntartható szinten.²

A túllövés okait Meadows és társai a következőképpen határozzák meg. „A túllövés három oka mindig ugyanaz, akár saját életünkben, akár földi dimenziókban fordul elő. Az első a növekedés, a gyorsulás és a hirtelen változás. A második annak a korlátnak vagy gátnak a megléte, amelyen túl a rendszer már nem működik biztonságosan. A harmadik az a kérés vagy tévedés, amely a rendszernek a korlátain belüli működését szolgáló helyzetfelismerésében és reakciókban következik be. Ennek a három oknak a megléte szükséges és elégséges ahhoz, hogy a túllövés bekövetkezzen.”³

Egy ilyen túllövés potenciális következményei, egyrésztől valamilyen összeomlás, katasztrófa – aminek az esélyét növeli a Föld lakosságának és a gazdasági növekedésének exponenciális növekedési üteme -, másrésztől egy előre megfontolt fordulattal a túllövés hatásainak lecsillapítása.⁴ A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy ez utóbbi forgatókönyv beteljesítéséhez a jogi szabályozásnak milyen elméleti alapokon kellene nyugodnia.

3. A fenntartható fejlődés elvének megalapozása

A fenntartható fejlődés elvének megértéséhez mindenekelőtt érdemes rögzíteni, hogy alapvetően két szemléletet – antropocentrikus és ökocentrikus - különböztethetünk meg. Az

¹ Doktorandusz, DE ÁJK, Agrárjogi, Környezetjogi és Munkajogi Tanszék.

² Wackernagel, M. et al.: Ökológiai lábnyomunk: hogyan mérsékeljük az ember hatását a Földön? Föld Napja Alapítvány, Budapest, 2001.

³ Meadows D., Randers J., Meadows D.: A növekedés határai harminc év múltán. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005. 23. o.

⁴ MEADOWS et al: A növekedés határai harminc év múltán. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005. 25. o.

antropocentrikus nézőpont alapja ember és természet különválasztása, az emberi ráció uralma a természet fölött. Ezt a materialista gondolkodásmódot az ipari forradalom, a 20. századi robbanásszerű technikai fejlődés csak tovább erősítette. Ebben a rendszerben az elsődleges cél a jólét növelése, amelynek elsődleges eszköze a gazdasági növekedés. Ez a „prométheuszi stratégia”⁵ azonban eltúlzott, figyelmen kívül hagyja a meglévő környezeti korlátokat.

Az ököcentrikus szemlélet alapja ellenben, hogy az ember az összes többi élőlényel együtt a természet része. Ennek megfelelően az ember itt nem a maga külön világát akarja megteremteni ebben a bioszférában, hanem ennek a világnak a szerves része, azzal harmóniában létezik, figyelemmel annak eltartó képességére. Mondhatjuk, hogy ez a nézőpont anti-materialista, ahol a gazdasági növekedés ezt a harmóniát bontja meg, ezért az nem elfogadható.

A gazdasági növekedés leállításának közgazdasági alapjai is vannak. Ezt érvényesíti az ökológiai közgazdaságtan diszciplínája. Míg a neoklasszikus felfogás szerint a gazdaság és a természet különálló rendszerek, amelyek között a kapcsolódási pontokat három tényező jelenti (természeti erőforrások, mint termelési tényezők; a természeti értékek közvetlen fogyasztási hasznai; az ökoszisztémák szennyezés befogadó képessége), addig az ökológiai közgazdaságtan a gazdaságot a természet részeként, alrendszereként tekinti.⁶ A gazdaságban ennél fogva ugyanazok a folyamatok és törvényszerűségek érvényesülnek, mint a természetben, így például a termodinamika törvényei (a gazdasági folyamatok nem hoznak létre és nem pusztít el anyagot, energiát, azt csak felveszi és kibocsátja, valamint ebből következik az entrópia törvénye, amely szerint egy zárt rendszer entrópiája folyamatosan növekszik). E megközelítés értelmében az erőforrás-kitermelés és hulladék-kibocsátás - lényegében a bioszféra-átalakítás - nem kivételes események, hanem a gazdasági tevékenység integráns részei, szükséges velejárói. Ennek az alapvető különbségnek a következménye a gazdasági növekedés megítélése. Míg a neoklasszikus felfogás ezt nem kérdőjelezi meg, addig az ökológiai közgazdaságtan megteszi és helyette egy stabil, nem növekvő (növekedés nélküli fejlődés - steady-state-oriented) gazdaságot javasol.⁷

Tekintettel a Föld eltartó képességének korlátaira tehát az egyetlen valós kiút csak a gazdasági- és népességnövekedés megállítása lenne. Ezt azonban – mindaddig, amíg az nem a társadalom szerves fejlődésének eredménye – meglátásom szerint nem lehet megvalósítani. Minden erre irányuló kísérlet – a háttérben meghúzódó értékrendbeli változtatások nélkül -, kudarcra van ítélve. A kialakult értékrendszert azonban nem lehet egy csapásra és külső kényszer által megváltoztatni. Ez, mint ahogy az előbb utaltam rá, a társadalom fejlődését feltételezi. Ennek alapja az ököcentrikus szemlélethez tartozó mélyökológiai szemlélet lehet.

A mélyökológia elméletének középpontjában, ember és természet kettősségének tagadása áll. Eszerint ugyanis egy rendszer annak elemeiből és az elemek közötti viszonyból ismerhető meg. Elveti tehát azokat az individualisztikus megközelítéseket, melyek kiemelik a rendszer egyes elemeit. Így az antropocentrikus látásmódot is, amely elválasztja az embert az őt körülvevő környezettől. Ezt a gondolatot világítja meg Arne Naess az *Önmegvalósítás, avagy a világban-való-lét ökológiai megközelítése*⁸ című művében. Itt bevezeti az *ökológiai én* fogalmát, mivel az ember személyiségét nem csupán a társadalmi viszonyok, hanem a természet is meghatározza. Gondolatmenete a következőképpen épül fel. Életünk központi meghatározója az önmegvalósítás. Ez - Naess meghatározása szerint - a személyiség

⁵ HANKISS, E.: Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja. Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 38. o.

⁶ PATAKI-TAKÁCS (szerk.): Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény. Typotex Kiadó, Budapest, 2004. 11. o.

⁷ Daly, H.: A gazdaságtalan növekedés elmélete, gyakorlata, története és kapcsolata a globalizációval. In: PATAKI-TAKÁCS (szerk.): Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény. Typotex Kiadó, Budapest, 2004. 404. o.

⁸ LÁNYI ANDRÁS – JÁVOR BENEDEK (szerk.): *Környezet és etika szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, 2005.

kitágítása és elmélyítése, túllépve az egyes élőlényeket elválasztó különbségeken. Az önmegvalósítás feltétele az azonosulás, amikor „másokban pillantjuk meg önmagunkat.” Ezzel tulajdonképpen az én határát tágítja ki, mellyel – mint említettem – merőben új alapokra helyezi a természetvédelmet. Ezzel ugyanis nem áldozatként értékeljük környezetünk védelme iránti cselekedeteinket, hanem az önszeretetünk megnyilvánulásaként. Mindezzel nem javasol mást, mint a környezeti ontológia elsőbbségét a környezeti etikához képest. Ugyanis mindaddig, amíg nem értékeli mindenki ugyanúgy környezetét, addig az etikai szabályokat is eltérően alkalmazzák.⁹ Az ökológiai én tudatosításával ez a probléma elméletileg megoldható.

Adódik a kérdés, hogy hogyan kapcsolható mindez a fenntartható fejlődéshez. A válasz egyszerű. Amikor a '60-as években megjelentek az első komoly figyelmeztetések a növekedés határaitra vonatkozóan és felmerült a gazdasági növekedés megfékezésének szükségessége, a teljesen antropocentrikus, egyben növekedésorientált szemléletből le kellett adni. Ennek lett az eredménye a fenntartható fejlődés elve. A fenntartható fejlődés tehát – függetlenül az értelmezésének szigorúságától – antropocentrikus alapokon nyugszik, nem kérdőjelezi meg a gazdasági növekedés szükségszerűségét. Azt hirdeti, hogy a gazdasági növekedés - a környezeti korlátok gyengébb vagy komolyabb figyelembevételével -, folytatható. Nem más, mint egy kompromisszum. Valójában azonban önellentmondás. Minden növekedés véges ott ahol léteznek korlátok. Ezen a szinten tehát felmerül, hogy alkalmazható-e egyáltalán a fenntartható fejlődés koncepciója? Ezt még most fontos tisztázni, mielőtt sor kerül a fenntartható fejlődés fogalmának és értelmezési lehetőségeinek bemutatására.

Megítélésem szerint annak ellenére, hogy a kívánatos egy teljesen új értékrendre, elvekre alapozott szabályozás lenne, az emberi társadalom nagy része nem képes ezt elfogadni, ezért az egyetlen potenciális lehetőség a fenntartható fejlődés elvét megtartani úgy, hogy annak szigorúbb értelmezését szorgalmazzuk.

4. A fenntartható fejlődés fogalma és értelmezési szintjei

A fenntartható fejlődésre számos megfogalmazás látott napvilágot. Ezek közül klasszikusnak számít a Brundtland bizottság által készített Közös jövőnk című dokumentumban szereplő fogalom.¹⁰ Eszerint „*a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen generációk szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket.*”¹¹ Jogosak azok a kritikák, amelyek szerint ez a megközelítés a legkevésbé kézzelfogható és ezért nehezen alapítható rá gyakorlati környezetpolitika.¹² Természetesen ez igaz másfajta megfogalmazásokra is. Az értelmezési nehézségeket az adja,

⁹ Ezt az *Ökológiától az ökozófiáig* című művében a következőképpen világítja meg: „Az építetők és a környezetvédők közti konfliktusok felszínre hozták a valóságos tapasztalattal kapcsolatos nehézségeket. Amit a környezetvédő *valóságnak lát* és akként tapasztal meg, azt az építő nem látja – és viszont. A környezetvédő az erdőt egésznek, Gestaltnak tapasztalja, és amikor az erdő szívéből beszél, ezen nem a mértani közepét érti. Az építő fák tömegét látja, és azzal érvel, hogy az erdőt átszelő út a teljes területhez képest csekély számú négyzetkilométert fed le, és nem érti, miért kell ebből ügyet csinálni... *E vitában a szemben álló felek viszonya inkább ontologikus, mint etikai.* Lehet, hogy ugyanazokat az etikai szabályokat tisztelik, de eltérően alkalmazzák őket, mert olyan eltérően látják és tapasztalják meg a valóságot... Ha az építő látná az egészet, könnyen lehet, hogy etikája megváltozna. Semmi oka nem lesz, hogy megmentse az erdőt, amíg kitart amellett, hogy csak fák sokasága.” - Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság, Humánökológiai olvasókönyv*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 70. o.

¹⁰ KRÄMER, L.: *EC Environmental law*. Sweet & Maxwell, London, 2003.

¹¹ LÁNG, I.: *A fenntartható fejlődés Johannesburg után*. AGROINFORM Kiadóház, Budapest, 2003

¹² KERÉKES S.: *A fenntarthatóság közgazdasági értelmezése*. In: Bulla M.-Tamás P.: *Fenntartható fejlődés Magyarországon*. Ú.M.K. Budapest, 2006. 200. o.

hogy a fogalomnak az elsődleges jelentése mögött mélyebb kontextusai is vannak filozófiai, vallási és történelmi vonatkozásban.¹³ Ilyen szempontból ez a követelmény hasonlít a „demokrácia”, „szabadság”, vagy „társadalmi igazságosság” elveihez. Ezeket sem lehet egyértelműen megfogalmazni, ennek ellenére mégis – az előzőekben megfogalmazott kritikák fenntartásával - követendő értéket képviselnek. Valamilyen módon azonban meg kell találni annak a módját, hogy miként érvényesítsük őket a gyakorlatban. Meglátásom szerint ehhez mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy milyen tartalommal értelmezzük a fenntartható fejlődést. Van olyan álláspont, amely szerint a – a teljesen antropocentrikus világméretűtől az ököcentrikus szemléletig haladva – a fenntartható fejlődés értelmezésének négy szintje van.¹⁴

Ideális modell	Ököcentrikus megközelítés
Erős fenntarthatóság	↑
Gyenge fenntarthatóság	
„Taposómalom”	Antropocentrikus megközelítés

A legalsó szint a teljesen antropocentrikus, tulajdonképpen technokrata szemléletmódon nyugszik, amelyet Baker és szerzőtársai „treadmill”-nek, azaz „taposómalomnak” jelölnek.¹⁵ Ezen a szinten mindenek fölött álló a gazdasági növekedés, a környezetvédelem itt szinte fel sem vetődik. A következő három szintet a gyenge és erős fenntartható fejlődés, végül a fenntartható fejlődés ideális értelmezése képezi, amely mélyökológiai alapokon nyugszik. Az általam preferált megközelítésnél azonban, ahol fenntartható fejlődésről csak egy antropocentrikus világnézet keretein belül beszélhetünk, ez a felosztás félrevezető. De felveti a kérdést, hogy ha majd érvényesülni fog egyszer az erős fenntarthatóság, akkor miként lehetséges az áttérés a teljesen más alapokon nyugvó ököcentrikus megközelítésre.

A fenntartható fejlődés elve tehát meglátásom szerint antropocentrikus alapokon nyugszik és gyakorlatilag két értelmezési lehetősége (gyenge és erős) van. A gyenge fenntarthatóság tulajdonképpen a társadalmi, gazdasági és környezeti szempontok azonos mértékű figyelembevételét jelenti a döntéshozatal során. Ez közgazdasági szempontból a tőkejavak egymással történő korlátlan helyettesíthetőségét feltételezi, és szükségszerűen vonja maga után a természet pénzbeli értékelésének szükségességét, amit következésképp az érvényesítéséhez alkalmazott eszközök (pl. externáliák internalizálása) is tükröznek.¹⁶ A probléma ennél a megközelítésnél az, hogy nem számol például az ökoszisztémában okozott változások visszafordíthatatlanságával.¹⁷ Mint az a későbbiekben kitűnik, a hatályos uniós jogból a fenntartható fejlődésnek ez az értelmezése következik, de a gyakorlati érvényesítése – a környezeti szempontok integrálásának problémái miatt – sok esetben még ezt az elvárást sem elégíti ki.

¹³ BAKER S., KOUSUS M., RICHARDSON D., YOUNG S.: The politics of sustainable development. Theory, policy and practice within the European Union. London, Routledge, 1997. 7.

¹⁴ BAKER S., KOUSUS M., RICHARDSON D., YOUNG S.: The politics of sustainable development. Theory, policy and practice within the European Union. London, Routledge, 1997. 10.

¹⁵ BAKER S., KOUSUS M., RICHARDSON D., YOUNG S.: The politics of sustainable development. Theory, policy and practice within the European Union. London, Routledge, 1997. 17.

¹⁶ KEREKES S.: A fenntarthatóság közgazdasági értelmezése. In: Bulla M.-Tamás P.: Fenntartható fejlődés Magyarországon. Ú.M.K. Budapest, 2006. 197. o.

¹⁷ MÁLOVICS GY.: Fenntartható növekedés? – a megújult lisszaboni stratégia kritikai elemzése a fenntarthatóság szempontjából. In Farkas Beáta (szerk.): A lisszaboni folyamat és Magyarország. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATE Press, Szeged, pp. 217-232.

Az erős fenntarthatóság – ahol a környezetvédelmi szempontok megelőzik a társadalmi és gazdasági szempontokat – a természeti erőforrásokat nem helyettesíthető kulcserőforrásként kezeli. Ebből adódóan szükségesnek tartja, hogy mennyiségük időben ne csökkenjen. Ennek realizálásához azonban a gazdasági ösztönzők önmagukban nem alkalmasak. Ennek okai egyrészt a természeti erőforrások értékével kapcsolatos bizonytalanságok, másrészt, hogy az alkalmazással járó eredmények időben eltolódva jelentkeznek. Következésképpen a gyenge fenntarthatóság érvényesítéséhez alkalmazott eszközök (externáliák internalizálása) újragondolására van szükség. Lehetséges alternatívaként a közvetlen szabályozás hangsúlyosabb megjelenése merül fel, aminek rugalmatlansága a társadalmi részvétel minél szélesebb kiterjesztésével kompenzálható. Természetesen ezzel a kérdéssel jóval komolyabban kell foglalkozni, itt csak az volt a szándékom, hogy rávilágítsak a szabályozási rendszer felülvizsgálatának szükségességére.

Ez a megközelítés, miszerint az antropocentrikus szemlélettől haladunk az ököcentrikus szemlélet felé, a dualitástól az egységig, az emberiség önmegvalósítási folyamataként is értelmezhető. Ebből adódóan el kell ismernem, hogy a fenntartható fejlődés értelmezésének a jelenlegi – gyenge – szintjén nem várható el egyből a gazdasági tevékenység drasztikus korlátozása. Ez olyan lépés lenne, ami nem egy szerves fejlődés eredménye, emiatt azt a társadalom sem fogadná el. Ettől függetlenül azonban, minden lehetséges eszközzel törekedni kell a továbbhaladásra az előbb négy szinttel jelzett létrán, hiszen ha elfogadjuk, hogy az emberiség jelenleg nem él fenntartható módon, akkor nincs más lehetőség.

5. A fenntartható fejlődés megjelenése és értelmezése az unió elsődleges jogában

Miután felvázoltam a lehetséges elméleti alapokat, tekintsük át, hogy hogyan jelent meg és miként alakult a fenntartható fejlődés elve az Európai Unió elsődleges jogában, valamint jelenleg milyen elméleti alapokon nyugszik. Mindenekelőtt azonban érdemes rögzíteni, hogy amennyiben ez az elv megjelenik egy jogi dokumentumban, azzal legfeljebb jogelvi minőséget szerez, hiszen a normatív jellegéhez hiányzik a követelmény tartalmának konkrét meghatározhatósága. Ez történt például a Lisszaboni Szerződés kapcsán is, hiszen új lépésként megjelent benne a fenntartható fejlődés meghatározása, ennek ellenére ez az Unió intézményeire semmilyen konkrét kötelezettséget nem ró, széles mérlegelési jogkörük marad az elv érvényesítése kapcsán.¹⁸

A nemzetközi környezetvédelmi folyamatokkal párhuzamosan a fenntartható fejlődés elvét a Maastrichti Szerződés emelte be a Közösség célkitűzéseit tartalmazó 2. cikkbe. Érdekes módon azonban a fenntartható fejlődés megvalósítását szolgáló integrációs követelmény már az Egységes Európai Okmány óta megtalálható a szerződésben. Ez is mutatja, hogy a környezetvédelmi követelmények érvényesítésének szándékával már történt egy lépés a fenntartható fejlődés realizálásához, anélkül, hogy erre a célra kifejezetten utalni kellett volna. Az integráció elvét ugyanis hol a fenntartható fejlődés szinonimájaként,¹⁹ hol a fenntartható fejlődés megvalósításának eszközeként emlegetik.²⁰ Ezt azért is fontos rögzíteni, mert csak az integráció alapelveinek erősítése (megfogalmazás javítása, külön cikkbe való kiemelése) mutatja azt a folyamatot, melynek keretében a környezetvédelem és ezzel együtt a fenntartható fejlődés gondolata fokozódó hangsúlyt kapott az EK szerződésben. Ennek a

¹⁸ DHONDT, N.: Integration of environmental protection into other EC policies. Europa Law Publishing, Groningen, 2003.

¹⁹ BÁNDI GY.: Környezetjog. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 32. o.

²⁰ COLLIER U.: Energy and environment in the European Union: Challenge of integration. Avebury, Aldershot, 1994.

folyamatnak a megerősítéseként értékelhető, hogy a Lisszaboni Szerződés már a fenntartható fejlődésre vonatkozó definíciót is alkotott.

”Az Unió egy belső piacot hoz létre. Az Unió Európa fenntartható fejlődéséért munkálkodik, amely olyan kiegyensúlyozott gazdasági növekedésen, árstabilitáson és magas versenyképességű, teljes foglalkoztatottságot és társadalmi haladást célul kitűző szociális piacgazdaságon alapul, amely a környezet minőségének magas fokú védelmével és javításával párosul. Az Unió elősegíti a tudományos és műszaki haladást.” (EUSZ 2. cikk, 3. bekezdés)

Ezt a fogalmat úgy is értékelhetjük, mint ami tükrözi azt, hogy mit is jelent a fenntartható fejlődés az Unió számára. A fenti értelmezési szintek közül talán nem vitás, hogy ez a meghatározás egy eléggé antropocentrikus értelmezést tükröz. A társadalmi, gazdasági és környezeti szempontok egyenlő mértékű figyelembevételének követelménye ugyanis a gyenge fenntarthatóság jellemzője. Ezt az értelmezést erősíti nem csupán a különböző nyelvi változatok összevetése, de a szakirodalomban az integráció elvének értelmezése kapcsán kialakult álláspontok is.²¹ Ugyan a 15 éves fejlődés eredményeképpen kialakult szintet is értékelni kell, azonban a korábbiakban már kifejtett okokból sajnos ez még mindig nem elegendő. Különösen akkor, ha számításba vesszük, hogy a gyakorlatban az elvártakhoz képest még kevesebb érvényesül. Ezt mutatja, hogy a környezeti szempontok más közösségi politikákba történő integrálása a másodlagos jogban, több esetben úgy valósul meg, hogy végül a három pillér közül a gazdasági szempontok kerülnek előtérbe.²² Mindezek és a korábbiak figyelembevételével, szükséges lenne az erős fenntarthatóság követelményének érvényesítése az uniós jogban. Azt követően azonban, hogy a Lisszaboni Szerződés a fenntartható fejlődés gyengébb értelmezését legitimálja, kérdéses, hogy miként lehet a szigorúbb értelmezést érvényesíteni. Úgy tűnik tehát, hogy a környezetvédelem szempontjainak uniós döntéshozatalba történő integrálásának fejlődése a Lisszaboni Szerződéssel mérföldkőhöz érkezett. Egyfelől előrelépés, hiszen immár „alkotmányos” alapokat kapott a gyenge fenntarthatóság érvényesítése és ennek megfelelően a környezeti szempontok integrálása is nagyobb hangsúlyt kap, azonban másfelől féltő, hogy az új fogalom-meghatározás egy ideig konzerválja a jelenlegi helyzetet és a fenntartható fejlődés szigorúbb értelmezése érvényesítésének útját állja.

6. Összegzés

Az előzőekben a fenntartható fejlődés fogalmának megalapozására és értelmezési szintjeinek bemutatására törekedtem. Kiderült, hogy napjaink uniós szabályozása a fenntartható fejlődés gyenge értelmezését preferálja, holott - tekintettel a gazdasági növekedés korlátaira - ideális esetben a növekedésorientált szemlélet mellőzésére, de legalább a környezeti szempontok elsődleges figyelembevétele az elvárható. Kérdéses marad természetesen, hogy a két célkitűzés érvényesítésére szolgáló eszközök között egyáltalán mennyiben van különbség. Ennek megállapításához mindenesetre további vizsgálatokra van szükség.

Irodalomjegyzék

BAKER et al.: *The politics of sustainable development. Theory, policy and practice within the European Union.* London, Routledge, 1997.

²¹Lásd, pl. Dhondt N.: *Integration of environmental protection into other EC policies.* Europa Law Publishing, Groningen, 2003., Collier U.: *Energy and environment in the European Union: Challenge of integration.* Avebury, Aldershot, 1994.

²²Lásd például az előbbieket, vagy Bányai O.: *A megújuló energiaforrások szabályozásának aktuális kérdései.* IV. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia. Debrecen, 2008. 27. o.

- BÁNDI Gy.: *Környezetjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.²³
- COLLIER U.: *Energy and environment in the European Union: Challenge of integration*. Avebury, Aldershot, 1994.
- DHONDT, N.: *Integration of environmental protection into other EC policies*. Europa Law Publishing, Groningen, 2003.
- HANKISS, E.: *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata*. Helikon Kiadó, Budapest, 2002.
- KEREKES S.: *A fenntarthatóság közgazdasági értelmezése*. In: Bulla M.-Tamás P.: *Fenntartható fejlődés Magyarországon*. Ú.M.K. Budapest, 2006.
- KRÄMER, L.: *EC Environmental law*. Sweet & Maxwell, London, 2003.
- LÁNG, I.: *A fenntartható fejlődés Johannesburg után*. AGROINFORM Kiadóház, Budapest, 2003
- LÁNYI A. (szerk.): *Természet és szabadság, Humánökológiai olvasókönyv*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- LÁNYI A.– JÁVOR B. (szerk.): *Környezet és etika szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, 2005.
- MÁLOVICS Gy.: *Fenntartható növekedés? – a megújult lisszaboni stratégia kritikai elemzése a fenntarthatóság szempontjából*. In Farkas Beáta (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATE Press, Szeged, pp. 217-232.
- MEADOWS D. et al.: *A növekedés határai harminc év múltán*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005.
- PATAKI-TAKÁCS: *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Typotex Kiadó, Budapest, 2004.
- WACKERNAGEL, M. et al.: *Ökológiai lábnyomunk: hogyan mérsékeljük az ember hatását a Földön?* Föld Napja Alapítvány, Budapest, 2001.
- ZSOLNAI, L.: *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
-